

nX2.9249
Hooge Zwaluwe
Cult

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE HOOGHE EN LAGE ZWALUWE

INHOUD:

1.	Woord vooraf	pag. 3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Historische karakteristiek van Hooge en Lage Zwaluwe Landschap Nederzettingen Bebouwing en groenelementen	9
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	18
6.	Literatuurlijst	43
7.	Kaart gemeente Hooge en Lage Zwaluwe (bijlage)	

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Hooge en Lage Zwaluwe, maakt deel uit van de serie cultuur-historische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuur-historisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventaristoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1986 en 1987 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. De heer D. Heil van de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe heeft veel waardevolle gegevens aangedragen.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, april 1988.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
 - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
 - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
 - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
- o Sociaal- en cultuurhistorische criteria
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
 - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
 - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld. Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillende in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat

uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijd.

4. Historische karakteristiek van de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe.

Landschap.

Hooge en Lage Zwaluwe ligt aan de oevers van het Hollands Diep en de Amer. De gemeente wordt begrensd door Klundert, Terheijden (Wagenberg) en Made en Drimmelen. De Amer en het Hollands Diep vormen tevens de grens met Zuid-Holland (Dordrecht).

Het landschap bestaat uit bedijkte rivierpolders, die grotendeels uit de middeleeuwen dateren. De polders ten westen van Lage Zwaluwe en ten oosten van de Haven zijn recenter. De namen Nieuwland en Nieuwe Mariapolder duiden daar al op. De polders Oudland, de Nieuwe Zwaluwe Polder, Oude Moeren, Grote Zonzeelse polder en bij Moerdijk de Klaverpolder en Ketelpolder zijn alle middeleeuws van origine.

De nieuwe Zwaluwe Polder en Polder Oude Moeren behoren bij de oorspronkelijke "Grote Waard", een grote 13e eeuwse bedijking die naar het oosten doorliep tot voorbij Heusden. De Helkantsedijk en de dijk van Hooge en Lage Zwaluwe (Kerkdijk, Raadhuisstraat enz.) zijn nog delen van de bedijking van dat poldercomplex. Na de ondergang van de Grote Waard (door de St. Elisabethsvloed) in de 15e eeuw werden langzamerhand in de 17e eeuw weer kleine polders samengevoegd tot de z.g. Emiliapolder. Van de dijk van de oorspronkelijke Grote Waard zijn nauwelijks restanten over, wel van de oude ringdijk.

Een deel van de Nieuwe Zwaluwe Polder, de strook langs de dijk, de Vegetaspolder bij Lage Zwaluwe, de Schuddebeurspolder en de Berkumpolder tussen Moerdijk en Lage Zwaluwe werden voor 't eerst bedijkt in de 17e eeuw. (1645-1650). De Berkumse Polder werd bekaad in 1593-1600. Dijken uit deze tijd zijn over het algemeen wel bewaard gebleven.

Ten westen van de Kerkdijk ligt de Grootte Zonzeelse Polder (1358-59) begrensd door de Zoutendijk, een oude "Moerdijk". Binnen deze polder werd zoutveen ontgonnen.

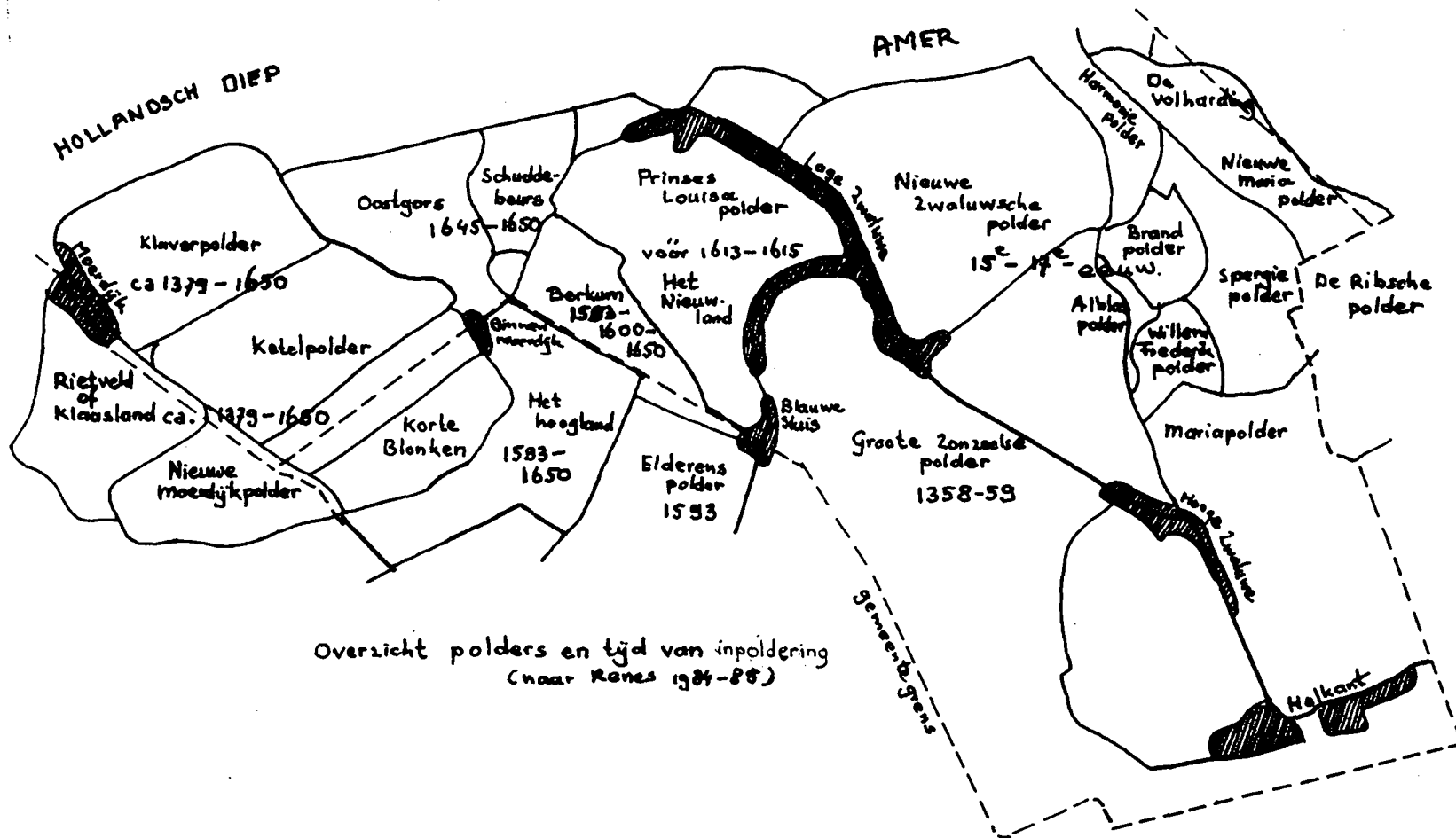
De polders liggen op ca. - 0,5 meter N.A.P., naar het oosten van de gemeente loopt de hoogte op tot + 0,5 meter N.A.P.

De bodem bestaat voornamelijk uit kalkhoudende zeeklei, plaatselijk met veen in de ondergrond, dat met name in de Grootte Zonzeelse Polder en Oude Moeren dicht aan de oppervlakte komt. In de richting van Made, bij Helkant liggen zandgronden: dekzand afgezet tijdens en na de laatste ijstijd. Deels is er oud bouwland dat uit de middeleeuwen kan dateren.

De Oude krekens en weteringen lopen min of meer van zuid-oostelijke in noordwestelijke richting: Gat van den Ham, Vloedspui, Gaetsche wetering, Meervliet en een wetering parallel aan de Steenweg bij Moerdijk. Deels gaat het om relikten van tijdens en na de overstromingen ontstane afwateringen en krekens. Enkele wielen, met name in de Nieuwe Zwaluwe Polder langs de Haven zijn ook in die tijd ontstaan.

Voorals de polders ten westen en ten oosten van Lage Zwaluwe en ten oosten en noorden van Hooge Zwaluwe zijn door de recentelijk uitgevoerde ruilverkaveling aanzienlijk in schaal vergroot.

Vele eeuwenoude perceelsgrenzen zijn daarbij verdwenen. De hoofdstructuur van de bedijkingen en wegen is grotendeels bewaard gebleven.

Overzicht polders en tijd van inpoldering
(naar Renes 1984-88)

Nederzettingen.

De gemeente Hooge en Lage Zwaluwe bestaat uit de dorpen Hooge Zwaluwe, Lage Zwaluwe en (ook deels onder Klundert) Moerdijk. Voorts vallen de buurtschappen Blauwe Sluijs (deels Zevenbergen) en Helkant binnen de gemeentegrenzen. Volgens J.A. van der Aa (1851) bestonden Hooge en Lage Zwaluwe al in de middeleeuwen, ze overstroomden in 1421 en kwamen daarna weer boven water. De bebouwing is thans hoofdzakelijk 19e eeuws met enkele oudere en nieuwe elementen.

Hooge Zwaluwe is een gaaf lintbebouwd dijkdorp, van oorsprong onderdeel van de middeleeuwse bedijking. De dijk was een deel van de westgrens van de Grote Waard, later Emiliapolder. Een binnendijkse straat, de Onderstraat, is karakteristiek voor dit type dijkdorp. De Zoutendijk begrenst de 14e eeuwse Groote Zonzeelse Polder. Hooge Zwaluwe heeft twee kernen: rond de 17e eeuwse N.H. Kerk en rond de 19e eeuwse R.K. kerk ten zuiden van de goederenspoorlijn. Een tweetal vaarten loopt vanuit Hooge Zwaluwe in de richting van de Amer: de Haven en de Breede Vaart. De Haven, nabij de N.H. Kerk, funktioneert sinds de oorlog niet meer. De Brede Vaart is deels een oude turfvaart. Vanaf de R.K. kerk tot de Korteweg vormt de lintbebouwing van Hooge Zwaluwe een gave historische groep. De meeste huizen staan met de nok evenwijdig aan de straat. Tussen de Raadhuisstraat en de Haven en ten westen van de Kerkdijk zijn naoorlogse nieuwbouwwijken ontstaan, waarbij enkele houten huizen aan de Julianastraat opmerkelijk zijn.

Lage Zwaluwe is een langgerekt dijkdorp, ca. 3,5 kilometer, met lintbebouwing en deels met binnendijkse achterstraat (Onderstraat). Het is een voorbeeld van een verkeersdorp met veerplaats. Ook Lage Zwaluwe is een onderdeel van de westgrens van de oude Groote Waard. Parallel aan de noordzijde van de dijk loopt de Gaetsche Wetering, die uitkomt in de Haven en in verbinding staat met de Amer. Een aparte kern vormt het Plantsoen, rond de R.K. kerk en vroegere schuurkerk. Vanaf het Plantsoen loopt de Groenendijk met lintbebouwing en verspreide bebouwing van woonhuizen en boerderijen in de richting van Blauwe Sluijs. De Groenendijk is middeleeuws van oorsprong. De evenwijdig aan het Hollandsch Diep lopende Flierstraat is van latere tijd. Van de Biesboschweg tot aan de Loonsedijk is Lage Zwaluwe een gaaf dijkensemble met Achterstraat. De bebouwing staat meest met de nok evenwijdig aan de straat. Opvallend is de Industriestraat van ca. 1900, parallel aan de Achterstraat met griendwerkers-bedrijfjes. Aan de zuidkant van Lage Zwaluwe, ten noorden van het Plantsoen is een naoorlogse nieuwbouwwijk ontstaan. Aan de noordzijde bij de Haven is een recreatiegebied en een nieuwbouwwijk.

Moerdijk is ontstaan door een veerverbinding met Dordrecht. De polder is in 1379 bedijkt. Centraal ligt de Steenweg met lintbebouwing waaronder kerk, klooster, school en marechausseekazerne. In 1858 werd Moerdijk een aparte parochie. Moerdijk is na de oorlog in verband met oorlogsschade sterk vernieuwd. Vooral het deel onder Klundert kreeg na-oorlogse nieuwbouw en industrie.

Blauwe Sluijs ligt in het verlengde van de Groenendijk, deels onder Klundert en deels onder Zevenbergen. Blauwe Sluijs ligt op de grens van de middeleeuwse polder Oudland, waarvan de kleinschalige perceelsstructuur door de ruilverkaveling is verdwenen. De bebouwing bestaat uit enkele landelijke dorpshuizen en boerderijen.

Een opmerkelijke nederzetting is Helkant met verspreide boerderijen aan weerszijden van een middeleeuwse dijk. De Helkantsedijk ligt op de overgang van klei naar zand en is een onderdeel van de bedijking van de oude Groote Waard. Het is een gaaf ensemble van dijklandschap, boerderijen en monumentale eikenbeplanting.

Bebouwing en Groenelementen.

Woonhuizen

Een tweetal woonhuizen kan nog uit de 17e eeuw dateren. Groenendijk 14, overigens sterk verbouwd, is een onderkelderd dwarshuis zonder verdieping, met de nok loodrecht op de straat. Op de zijgevel, van ijsselsteen, zijn de jaartalankers 1648 en sierankers met franse leliemotief aangebracht. De bepleisterde gevel heeft vijf traveeën met centrale ingang. Watertorenstraat 3 is het woonhuis van een voormalige boerderij uit 1647, blijkens de jaartalankers. Het metselwerk is deels in kruisverband met klezoren.

Uit de 18e eeuw zijn meer woonhuizen bewaard gebleven. Zwaluwseweg 6 is in aanleg een dwarshuis uit 1710. Het huis is ingrijpend gewijzigd. Nieuwlandse dijk 39-41 is thans een dubbelwoonhuis met jaartalankers 1715. De hergebruikte ankers 1743 bij Groenendijk 37 wijzen op een oudere voorganger. Raadhuisstraat 20, met latere voorgevel is een typisch voorbeeld van een dijkhuis met zeer laag aflopend dak aan de achterzijde. Vergelijkbaar zijn Nieuwlandsedijk 11 en 68. Afwijkend is Nieuwlandsedijk 17 uit 1799 met verdieping aan de achterzijde en ramen met kleine roede-verdeling. Ruim opgezet is de R.K. pastorie, Plantsoen 2 uit 1787, een dwarshuis met verdieping en vijf traveeën met centrale ingang. Ook hier zijn de originele roede-verdelingen aanwezig. Inwendig is het pand gaaf bewaard.

Fraai is het onderkelderde woonhuis Nieuwlandsedijk 53, met ingezwenkte halsgevel en voluten op de schouders. De ingang heeft pilasters en kroonlijst. Het bovenlicht heeft een geometrische roede-verdeling. Voorts zijn er nog diverse huizen, waarin nog 18e eeuwse muurwerk aanwezig is, bijvoorbeeld in de zijgevel of achter later pleisterwerk, zoals Nieuwlandsedijk 57 en Raadhuisstraat 8.

De woonhuizen uit het eerste driekwart van de 19e eeuw zijn veelal nog in dezelfde traditie gebouwd als de 18e eeuwse. Overheersend zijn de dwarshuizen met zadeldak, 3 tot 5 traveeën breed, vaak onderkelderd of met souterrain. Het metselwerk is in handvormsteen, meestal ijselformaat in gele kleur. In de latere 19e eeuw zijn de voorgevels soms bepleisterd in imitatieblokverband. De ramen hebben kleine roede-verdelingen of later zesruitsschuiframes. In de zijgevels zien we vaak halfvensters, die ook in de 18e eeuw wel voorkomen. De gevels hebben dikwijls kroonlijsten en ingangen met pilasters en kroonlijst. Mooie voorbeelden van dwarshuizen met vijf traveeën en symmetrische indeling zijn: Gaete 19 met pilasters, kroonlijst, voluten en dakbedekking met geglaazuurde oud hollandse pannen, Groenendijk 2, Nieuwlandsedijk 105, Onderstraat 13 (Hoge Zwaluwe) uit 1815 gedekt met beverstraartpannen, Raadhuisstraat 7, 8 en 13 met souterrain (mogelijk nog uit 1803) en Spoorstraat 1. Uit vier traveeën bestaan o.a. Groenendijk 74, Nieuwlandsedijk 15, 20, 60 en 78. Drie traveeën hebben Groenendijk 30 met sierhanekammen, Kerkstraat 41 en Nieuwlandsedijk 123 met asymmetrische gevelindeling mogelijk vanwege voormalige bedrijfsruimte. Kerkstraat 7, Plantsoen 24 en Steenweg 71 (Moerdijk) vallen op door ramen met afgeronde bovenhoeken. Afwijkend is Spoorstraat 24-26, twee onderkelderde dwarshuizen onder gemeenschappelijk zadeldak met centrale topgevel. De Lange

gevel met gekorniste kroonlijst telt acht traveeën. Tweelaagse woonhuizen zijn schaars. Een gaaf voorbeeld is 't Hooghuis met lijstgevel en hoekpilasters. Het huis heeft een fraaie ingang met pilasters en kroonlijst. Kopse huizen met ingezwenkte gevels zijn Amerweg 2, Raadhuisstraat 11 met bakstenen makelaar en 39 met souterrain aan de achterzijde en voorgevel waarin empirevensters met V-vormige bovenlichten en waaivormige zwikken, Steenweg 69 en Zwaluwseweg 12.

De woonhuizen van het laatste kwart van de 19e eeuw en begin 20e eeuw worden gekenmerkt door gebruik van machinale baksteen en fabrieksmatig vervaardigde bouwmaterialen. De kleine roede-verdeling van de ramen worden vervangen door zesruitsschuiframen en later T-vensters. In vele gevallen is er gebruik gemaakt van sierpleisterwerk, gevelornamenten e.d. Rond de eeuwwisseling zien we een curieuze mode om gevels te bepleisteren in baksteenimitatie, soms compleet met spekbanden en hoekblokken, zoals bij Dorpsstraat 13, 39, Loonse dijk 18, Kerkdijk 45, Nieuwlandsedijk 57 en Plantsoen 36.

Enkele mooie voorbeelden van dwarshuizen zonder verdieping van vijf traveeën met centrale ingang uit deze periode zijn: Groenendijk 29 met sierhanekammen, Havenstraat 2 met rijk versierde gevel, het dubbelwoonhuis Havenstraat 4-6, Kerkdijk 48, 70 Havenstraat 11 met schilddak, Kerkdijk 5, het Molenaarshuis Kerkdijk 21, Nieuwlandsedijk 34 en Raadhuisstraat 35 met schilddak gedekt met beverstaartpannen. Raadhuisstraat 21-23 is een dubbelwoonhuis met achterbouw en zakgoot. Het dak is gedekt met beverstaartpannen. Voorbeelden van kleinere karakteristieke woonhuizen zijn Kerkdijk 14A, 18 en 20, Nieuwlandsedijk 1 en 104 en Kerkdijk 26 met lage dakvoet aan de achterzijde. Tweelaags panden met meer stedelijk karakter zijn: Kerkdijk 57, Plantsoen 20, Raadhuisstraat 6, 22 en Steenweg (Moerdijk) 50.

Kopsehuizen uit deze periode zijn: het molenhuis Dirk de Botsdijk 2, Dorpsstraat 1, Gaete 4, Havenstraat 9, Kerkstraat 73, Nieuwlandsedijk 32, 33-35, 38, Plantsoen 28-28A, Steenweg 83 en Raadhuisstraat 41 in grijze cementsteen. Latere topgevels vanaf de eeuwwisseling hebben veelal mansardedaken met bakstenen makelaars zoals Kerkdijk 22, 16, Groenendijk 8 en Dorpsstraat 17-19. Opvallend is hoe in de verdere 20e eeuw traditionele vormtaal wordt toegepast zoals Groenendijk 10 uit ca. 1925, 72 uit 1939, Nieuwlandsedijk 92 uit ca. 1920 met sierhanekammen en het erop lijkende Spoorstraat 37.

Ook in de periode kort voor en na de Tweede Wereldoorlog worden historiserende vormen toegepast zoals topgevels, pilasters, kleine roede-verdeling e.d.: Gaete 7 ca. 1945, Havenstraat 3, Helkantsedijk 1 en 16, Onderstraat 17 en 41 (Hooge Zwaluwe). Enkele seriewoningen van ca. 1950 zijn traditioneel in maat en schaal aangepast aan de dorps-situatie: Groenendijk 1-23 en de wat gewijzigde panden Nieuwstraat 37-53.

Tenslotte noemen we nog Julianastraat 39-45 en Koning Haakonstraat 2-8, z.g. houten Zweedse of Noorse huizen, die kort na de watersnoodramp van 1953 zijn gebouwd.

Boerderijen.

Van boerderijen uit de 17e eeuw resteert alleen nog het woonhuisgedeelte van Watertorenstraat 3, dat onder "woonhuizen" al genoemd is. Uit de 18e eeuw kan nog de langdeelboerderij Helkantsedijk 24 met opmerkelijke hoekgevel in het stalgedeelte dateren. Voorts zijn het woonhuis en bakhuis van Plantsoen 5 18e eeuws. Het is een dwarshuis onder zadeldak van vier traveeën met later pleisterwerk. De muren zijn balkdragend.

Boerderijen uit de 19e eeuw zijn o.a.: Groenendijk 74, eveneens een dwarshuis met gepotdekselde houten schuur, Helkantse dijk 26 en 28 met krukstallen en nr. 26 met grotendeels houten wanden. Kerkstraat 3 is een monumentale kortgevelboerderij met zesruitsschuiframes aan de voorzijde en kleine roederamen aan de zijkant. Kerkstraat 5 heeft een los dwarshuis met symmetrische gevel van 3 traveeën met grote langsdeelschuur. Kerkstraat 41 is hiermee vergelijkbaar en mogelijk wat ouder, gezien de klezoren in het metselverband. Molenweg 1 en Zandstraat 32 zijn langgevelboerderijen met zijtopgevel en schild- of wolfseinde bij het stalgedeelte. Opvallend is Zwaluwsedijk 3, met los symmetrisch dwarshuis van 5 traveeën en latere grote schuur.

Kenmerkend voor de boerderijen van vóór ca. 1875 is het gebruik van ijsselsteen. Veelal gaat het om aparte dwarshuizen met losse of aangebouwde schuren. De huizen hebben meestal balkdragende muren, de schuren een gebint. De grote afmetingen van de schuren hangen samen met opslag vlas, tarwe, hooi, teenhout, biezen en hoepels. Schaarser zijn lang- en kortgevelboerderijen. Deze hebben in aanleg een driebeukig gebint.

De boerderijen van de latere 19e eeuw en begin deze eeuw hebben fabrieksmatig vervaardigde baksteen en dakpannen. De bouwtradities worden in grote lijnen voortgezet. Details van ramen, deuren, pantypen e.d. veranderen, zoals ook bij de woonhuizen te zien is. Voorbeelden zijn: Brugdam 6 en Groenendijk 2 met brede dwarshuizen. Helkantsedijk 2 en 6 zijn langgevelboerderijen met later verbouwde dwarsdelen. Helkantsedijk 20 wijkt af door de krukstalvorm.

Als recentere voorbeelden van vóór en na de 2e wereldoorlog kunnen genoemd worden: Groenendijk 72 uit 1939 met dwarshuis en grote losse schuur. Vergelijkbare schuren zien we bij Onderstraat 5 en 7 in Lage Zwaluwe uit 1932.

Bedrijfsgebouwen

Karakteristiek voor Hooge en Lage Zwaluwe zijn de griendwerkersbedrijven met manden en hoepelmakerijen, bedrijfstakken die samenhangen met de griendteelt in de nabijgelegen Biesbosch. De oudste griendschuur is vermoedelijk die aan de Hamseweg, onder rieten zadeldak uit ca. 1850. De mooiste voorbeelden staan in Lage Zwaluwe, in een groep van tien, aan de Industrieweg. Ze dateren uit het laatste kwart van de 19e eeuw en 1e kwart van deze eeuw. Het zijn eenlaags gebouwen onder zadeldak met topgevel en zolderluik. Sommige hebben ramen met geometrische roedeverdeling. Inwendig is er meestal in aanleg een stookplaats. Andere voorbeelden zijn Kilstraat 5, Nieuwlandsedijk 110 en Onderstraat 1 en 3 in Lage Zwaluwe. Vaak staan ze tussen de Lintbebouwing aan de dijk achter de woonhuizen, zoals bijvoorbeeld bij Nieuwlandsedijk 54 en Kerkdijk 53. Onderstraat 27 (Hooge Zwaluwe) is een voormalige tweelaags leerlooierij uit ca. 1900, thans omgebouwd tot woonhuis. Markant is Nieuwlandsedijk 112, een voormalige meelschuur uit 1914, nu omgebouwd tot restaurant.

Hooge en Lage Zwaluwe bezit een drietal molens of molenrestanten. Dirk de Botsdijk 2 is een 19e eeuwse bergkoren- en watermolen, waarvan het bovenstuk is verdwenen. Het bijbehorend molenhuis is van ca. 1900. Kerkdijk 19 is de molen "Zeldenrust" uit 1866, een ronde stellingkorenmolen. Van de watermolen "De Oude Moer" uit 1911 resteert een deel van de romp.

Brandstraat 9 is de opvallende watertoren van na de Tweede Wereldoorlog: een ronde bakstenen watertoren onder kegeldak.

Tenslotte noemen we nog de bedrijfsgebouwen aan de Biesbosweg, enkele huizen met bedrijfsruimte aan de Havenstraat, Spoorstraat en Nieuwlandsedijk 12-14. Groenendijk 56 is een tweelaags fabriekje. Plasstraat 6 is een zeer zeldzaam voorbeeld van een klein voormalig woonhuis met bedrijfs- of stalruimte uit de 19e eeuw.

Kerkelijke bebouwing

Opmerkelijk is het N.H. Kerkgebouw van Hooge Zwaluwe uit 1639 met latere wijzigingen. De kerk bestaat uit een vierkant middendeel met torenbekroning en koepeldak met aansluitende zijvleugels onder lessenzaarsdaken. Eenvoudiger van vorm is de N.H. zaalkerk van Lage Zwaluwe uit 1816 met latere galarijuitbouw uit 1867. De klokketoren met uitbekroning is in 1951 van het centrum van de kerk verplaatst naar de voorzijde.

In 1690 bestond er een R.K. Schuurkerk buiten Hooge Zwaluwe en in 1787 een op Lage Zwaluwe. De laatste werd in hetzelfde jaar door een stenen kerkje vervangen.

Monumentaal van karakter is de R.K. zaalkerk gewijd aan St. Willibrordus uit 1865 aan de Kerkdijk. Het is een neogotische zaalkerk met smaller veelhoekig koor en dakruiter op de gevel. Bijzonder is het gestucte kruisgewelf met geprofileerde kolonnetten en hangende sluitstenen. Plantsoen 4 is de R.K. kerk van Lage Zwaluwe, een driebeukige pseudobasilicale kruiskerk van architect H.W. Valk uit 1951. De kerk is opgetrokken in aan de laatgothiek herinnerende schil-derachtige vormen. Er is een toren van vier geledingen. Opvallend zijn de verschillende uitbouwen tussen schip en dwarspand. Aan het Plantsoen staat nog de voormalige schuilkerk uit 1787, thans kerkezaaltje. Moerdijk heeft een noodkerk uit 1950, nu verenigingsgebouw, met vijfhoekige koorsluiting. De jongste kerk is de H. Stephanus van architect J.J.M. van Halteren uit 1956, een eenbeukig kerkgebouw met smalle zijbeuken, flauw gebogen koorwand en zijkapellen. Er is een voorportaal met kolommen en aangebouwde doopkapel. De klokketoren is vrijstaand. Deze heeft een betonskelet. Verder staat er aan de Helkantsedijk een kleine Mariakapel uit 1936 met klokketorentje.

Er is een vijftal kerkhoven, in de meeste gevallen nabij de kerk. Het N.H. Kerkhof te Hooge Zwaluwe aan de Korteweg heeft zerken vanaf ca. 1950 en een jugendstilhek. Het N.H. kerkhof van Lage Zwaluwe is ouder met grafzerken vanaf 1879. Het kerkhof zelf bestaat vanaf 1799. Er is een bakstenen brugdam met fraai jugendstilhek.

Het R.K. kerkhof naast de H. Willibrorduskerk heeft grafzerken vanaf het 4e kwart van de 19e eeuw. Enkele terra cotta-reliefs uit ca. 1945 en een calvariegroep vallen op. Er is een ingang met ijzeren sierhek. Het R.K. kerkhof aan het Plantsoen is van 1951 en heeft diverse grafzerken uit de beginperiode. Er is een bakstenen monument met nis en beeldreliëf. Het R.K. Kerkhof van Moerdijk is van ca. 1900. Er is een ingang met eenvoudig hek en hardstenen pilaren. De graven met gietijzeren en hardstenen kruisen en zerken dateren uit de eerste helft van deze eeuw.

Kloosters en scholen.

Raadhuisstraat 37 is "Concordia", een voormalig eenlaags schoolgebouw uit ca. 1870 met pilastergevel en ramen met geometrische roedeverdeling. Raadhuisstraat 1 is een zondagsschooltje annex woonhuis, met merkwaardige getrapte en gezwenkte topgevel. Apart buiten het dorp Hooge Zwaluwe ligt Kerkdijk 31, een eenvoudig landelijk schoolgebouwtje uit het begin van deze eeuw, waarbij ramen met kleine roedeverdeling.

Van latere datum is Nieuwstraat 8-14 uit ca. 1920, een lagere school op V-vormige plattegrond met rondboogingang en hoekportiek, natuurstenen pilasters, consoles en bogen. Uit de periode 1935-57 dateert het voormalig een- en tweelaags schoolcomplex Plantsoen 8 met rondboogingang, portiek en arcadebogen. Steenweg 41-43 te Moerdijk, is een tweelaags klosster- en schoolgebouw uit ca. 1950-55, met historiserende detaillering. Er is een kapel met vijfhoekige koorsluiting en klokketorentje uit dezelfde tijd. Plantsoen 6 is een voormalig tweelaags kloostergebouw uit ca. 1900.

Overige bebouwing.

Steenweg 100, te Moerdijk is het complex van de Marechausseekazerne uit ca. 1910. Het samengestelde dak heeft deels topgevels aan weerszijden. Raadhuisstraat 5 is het oude raadhuis met latere wijzigingen en uitbreiding. Het is twee- en drielaags onder schilddak uit 1836 met uitspringende zijvleugels, hardstenen bordes en daktorentje met klok. De recente nieuwbouw is ontworpen in Bossche-schooltrant.

Waterbouwkundig van betekenis is sluishuis en gemaal "Zonzeels redding", Zwaluwseweg 1, uit 1915. Het is over het water heen gebouwd met bakstenen pilastergevel en schilddak. Aan de Havenstraat zien we een bakstenen brug met hardstenen peilschaal. De spoorbrug bij Moerdijk over het Hollandsdiep is na de oorlog herbouwd op de plaats van de oude brug van 1879, een ijzeren vakwerkbrug van 1000 meter lengte.

Stationsweg 2 is een spoorwachtershuis uit ca. 1890 met opschrift: "Hooge Zwaluwe. Nieuwstraat 12 is een eenvoudig, maar voor de tijd karakteristiek brandweershuis uit ca. 1930.

Uit oogpunt van de geschiedenis van landsverdediging zijn van betekenis enkele bunkers en restanten van betonnen tankvallen uit ca. 1940: langs de Reedijk, Dirk de Botsdijk en Zwaluwse dijk.

Groenelementen

Veel van de oorspronkelijke straat- en erfbeplanting is, vooral na de oorlog verdwenen. Hier en daar staan nog lindes voor de huizen en boerderijen. We noemen de snoei- en leilindes bij 's-Heerenhuis (Zwaluwse dijk 3), Dorpsstraat 1, Groenendijk 72, Raadhuisstraat 5 en Raadhuisstraat hoek Korteweg. Aan de Groenendijk en Nieuwstraat zien we lindenrijen. Vooral de laatste jaren zijn er weer veel jonge snoeilindes aangeplant, vooral in de Raadhuisstraat. Een bijzonderheid is een tweetal snoeikastanjes in de Spoorstraat.

Als erfbeplanting zien we walnoot (Groenendijk 72 en Plantsoen 6), fruitbomen soms nog hoogstamfruit, taxus (Plantsoen 2, een zuiltaxus en bij Molenweg 1 een in siervorm gesnoeide taxus), hulst (Kerkdijk 7 en Groenendijk 72).

Er zijn nog enkele hagen van beuk, maar liguster komt meer voor. Fraaie beukhagen staan bij Kerkdijk 18 en Onderstraat 19 (Hooge Zwaluwe). Veel oude hagen zijn echter vervangen door coniferen en berberis.

Karakteristiek zijn de plat tegen de gevel gesnoeide leipen bij Groenendijk 30, Nieuwlandsedijk 54 en Brugdam 6. Algemeen zijn de canadese populieren, veelal op de erfafscheidingen.

Monumentaal is de beplanting van de Helkantsedijk met aan weerszijde rijen van zomereik, mogelijk anderhalve eeuw oud. Schilderachtig is een rij grillige knotpopulieren aan de Zandstraat en de Korteweg.

Andere bomen rond de bebouwing zijn b.v. nog sering, palmboompje of buxus, gouden regen, duivelswandelstok en slangenden of Araucaria. Oudere beplanting treffen we op de kerkhoven aan: Korteweg met een beukenlaan, Plantsoen met rode beuk en eik, bij Wethouders Mattheestraat met zuiltaxus, Onderstraat Lage Zwaluwe met 2 oude taxussen en Kerkdijk met beukhaag.

Artefakten

Bij veel huizen komen smalle stoepen voor geplaveid met ijselsteen of nieuwere materialen.

Bij Groenendijk 66, 72 en 74 liggen keienstoepen. Nieuwlandsedijk 110 heeft een oprijpad met keienbestrating. Bij de kruising van de Helkantsedijk met de Moersweg ligt eveneens een restant keienbestrating.

Bij de grotere huizen komen stoepen voor van hardstenen plavuizen. Ze zijn veelal gecombineerd met stoeppalen verbonden door sierkettingen of stangen, zoals bij Dorpsstraat 1, Gaete 19, Groenendijk 2, Havenstraat 12, Loonsedijk 33, Nieuwlandsedijk 15, 21 en 39-41. Op diverse adressen komen ijzeren sierhekken voor, bij Dorpsstraat 1, Groenendijk 29, Kerkstraat 3, 5 en 73 en Onderstraat 13.

Tenslotte noemen we nog de gedenkzuil bij de Ameroever (1945-85) en de bronzen griendwerker aan de Ganshoeksingel (ca. 1975).

Verschillende artefakten behorende bij de kerkhoven zijn beschreven onder kerkelijke bebouwing.